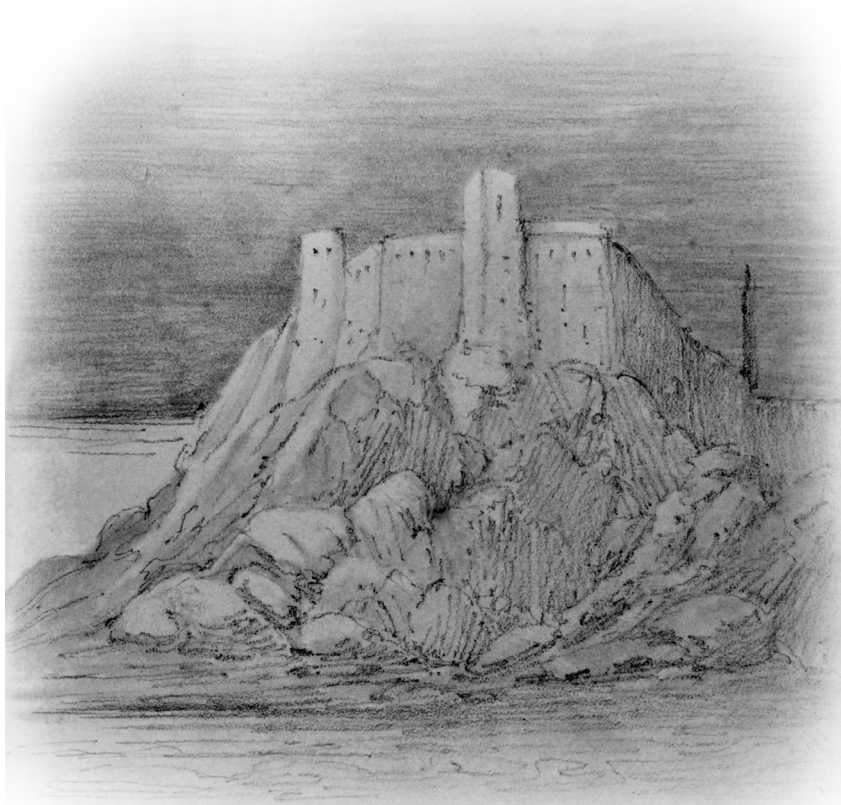

УКРАЇНА В ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЯХ

Якщо інтерес до селянських повістей Ю. І. Крашевського в українському літературознавстві завжди був значним, то до історичної романістики – значно слабшим. Можна навести лише нечисленні, дещо принагідні й аж ніяк не вичерпні розвідки, дотичні до досліджуваної проблематики¹. А проблема трактування польським історичним романом другої половини ХІХ ст. історії України (і тим більше – спільних із Польщею сторінок) вимагає свого докладного вивчення, особливо на тлі тогочасного процесу формування української національної свідомості.

Ще на початку свого творчого шляху в 1838 році 25-річний літератор Ю. І. Крашевський звернувся до змалювання подій з історії Волині середини ХVІ ст. Йдеться про історичну драму «Гальшка», присвячену подіям довкола Гальшки Острозької – племінниці славнозвісного Василя Костянтина Острозького й однієї з фундаторок Острозької академії. Інші персонажі драми – князь Дмитро Сангушко й українська дівчина Молнія. Лише незначна частина подій відбувається в Острозькому замку і стосується примусового одруження Гальшки. У центрі письменницької уваги стосунки князя і простої дівчини, створення їхніх психологічних портретів: «Дмитро Сангушко введений у драмі як підла, підступна і брехли-

¹ Булаховська Ю. До проблеми сприйняття в Україні польської художньої прози ХІХ століття (Юзеф Крашевський, Генрик Сенкевич) // Романтизм: між Україною та Польщею / Ред. Р. Радишевський. Київські полоністичні студії. – Київ, 2003. – Т. V – С. 281–288. Булаховська Ю.Л. Польський і український історичний роман ХІХ ст. // Проблеми семантики, прагматики і когнітивної лінгвістики. Міністерство освіти й науки. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць. – К., 2006. – Випуск 10. – С. 34–38. Ковальова В. Луцький замок очима Ю.І.Крашевського / В. Ковальова, О. Златогорський // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2004. – Т.І I. – S. 185–188. Златогорський О. Ю.І.Крашевський про мисливство: реальність і символіка тематики / О. Златогорський // Проблеми славистики. – Луцьк, 2002. – Число 2–3. – С. 9–12.

ва людина. <...> Його вірна подруга, українська дівчина-козачка, – натура цілісна, самовіддана, жертовна»².

Наступного разу Юзеф Ігнацій Крашевський звертається до історії Волині, видаючи «Мемуари Яна Дуклана Охоцького» (1857). Це видання стало результатом ґрунтовної обробки (зокрема, скорочення) письменником рукопису волинського шляхтича, написаного в 1840 році. А писати останньому було про що. Народився мемуарист у 1766 році, закінчив василіанську школу, дороблявся статків і соціальної позиції, виконуючи різноманітні доручення магнатів, переважно юридичні. У 1794 році був ув'язнений за участь у підготовці повстання, а після поділу Польщі вів життя поміщика. Хронологічні рамки спогадів охоплюють події від кінця XVIII ст. – до 1817 р., наявні й деякі пізніші записи. Цей твір Ю. І. Крашевський видав у 4 томах, причому до четвертого ввійшли ще й фрагменти інших мемуарів. Завдяки багатству представленого матеріалу про життя польської шляхти на Волині та відображенню типової для середовища автора ментальності, а також типової кар'єри, мемуари вважаються однією з найцінніших пам'яток епохи. Їх можна назвати своєрідною енциклопедією життя шляхти на Волині в кінці XVIII – на початку XIX ст. Інші письменники також користувалися ними, іще навіть у рукописному варіанті – Г. Жевуський та Ю. Коженьовський («Pan stolnikiewicz wołyński», 1854).

Для самого ж Ю. І. Крашевського це був не перший досвід підготовки до друку джерел та історичних документів. Всього він видав 22 позиції різноманітних спогадів, збірників кореспонденції, подорожніх заміток тощо. Пошук і видання джерел міцно закріпилися як один із видів творчої практики письменника, сформували його історичну ерудицію та наповнювали життєвим матеріалом сторінки романів. Адже для достовірного зображення минулого автору недостатньо було наукових досліджень, треба було досягти глибокого проникнення в атмосферу й колорит зображуваних епох, ознайомившись із характерними фактами, деталями, звичаями. Згадаймо, що поза діяльністю збирача пам'яток, Ю. І. Кра-

² Баженова С. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20–90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. Монографія / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – С. 215–216.

шевський, як всебічно обдарована особистість, виконував і роботу професійного історика, зокрема, у своїх наукових працях «Вільно», «Литва», «Мистецтво у слов'ян», «Польща в часи трьох поділів».

Серед багатющої спадщини історичних романів Ю. І. Крашевського (всього написано понад сто таких творів) більшість було створено за межами України і Польщі - на еміграції в Європі. У 1875 році він написав історичний роман «Король і Бондарівна» із використанням українського фольклорного матеріалу – пісні про Бондарівну. Однак фольклорний сюжет про занапащену долю і смерть молодої української красуні було перенесено на історичне тло: головною дійовою особою виступає останній польський король Станіслав Август Понятовський, який зустрічає Бондарівну під час своєї історично засвідченої подорожі до Канева в 1787 р. Генетичні зв'язки фольклорного першоджерела і його літературної обробки в історичному романі були вивчені Р. Кирчівом, який зробив такий висновок: «Народна пісня про Бондарівну відіграла роль генетичного ядра основної сюжетної колізії повісті, послужила моделлю для ряду її образів, підказала письменникові цілий комплекс фабульних мотивів. Однак польський автор по-своєму розвинув, інтерпретував матеріал пісні: подав його на широкому тлі придворного середовища та українського оточення героїні»³.

«Король і Бондарівна» належить до значної групи творів («Dola i niedola», «Żeliga», «Półdiable weneckie», «Bezimienna», «Szaławiła», «Sto diablów», «Macocha» і ін.), присвячених історії XVIII ст., якими автор прагнув, з одного боку, вплинути на читача екзотикою минулого за допомогою авантюрних, незвичайних явищ, а з іншого, гостро підкреслював свою тезу – сумний образ життя аристократії і заможної шляхти, моральне зіпсуття середовища, його становий егоїзм, слідування власним забаганкам і пристрастям. На думку польського дослідника Зигмунта Швейковського, «у цих творах ми не знайдемо жодної видатної речі: вони нас часто вражають недбалістю будови, наївністю акції, шаблонними ефектами, прикрою поверховістю характерів, а часто також і <...> слабким і мало вмотивованим соціально-історичним елементом»⁴. Однак для нас є

³ Кирчів Р. Юзеф Крашевський і Україна // Радянське літературознавство. – № 8. – К., 1968. – С. 75–85. – С. 84.

⁴ Szwejkowski Z. Nie tylko o Prusie. Szkice. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie,

цінним те, що в тексті повісті «Король і Бондарівна» все ж було використано чимало елементів, почерпнутих із українського народного побуту, етнографії, розмовної народної мови.

У рамках зовсім іншого типу історичних романів, Ю. І. Крашевський згодом знову звернувся до української тематики. Йдеться про добре відомий задум величезного розмаху, який полягав у створенні циклу романів про зовнішнє і внутрішнє життя Польщі протягом усього періоду її існування. Тут Ю. І. Крашевський сприймав минувшину Польщі як єдине ціле, тому план великої історії усіх таких романів варто сприймати в тісному зв'язку із загальним контекстом циклу «Історія Польщі», в якому планувалося достовірно і всебічно зобразити минуле і представити суспільству якомога об'єктивнішу правду. Ю. І. Крашевський, безсумнівно, прагнув художньо зобразити, цілісно проілюструвати у повістевому форматі всю вітчизняну історію. Це прагнення до цілісності, мабуть, зумовило вибір структурної основи циклу – династичної моделі (кожен історичний роман присвячено діяльності одного з монархів), яка стала хронологічним скелетом всієї монументальної картини. Тут було реалізовано й іншу незаперечну мету найпліднішого польського письменника – дидактичну: зробити узагальнення і висновки для сучасників і нащадків щодо основного сенсу польської історії.

Порівнюючи історичний світогляд Ю. І. Крашевського, який ліг в основу циклу романів, із позиціями відомих на той час польських історичних шкіл, В. Данек робить такий висновок: «Тим часом концепція Ю. І. Крашевського, яка при поверховому розгляді через свій начебто «монархізм» і культ влади здається такою близькою до поглядів краківської школи, була спрямована проти засвідченої історичними фактами політичної ролі угруповань можновладців, їхньої деструктивної, з точки зору державних інтересів, функції»⁵. Однак художня картина Ю. І. Крашевського не однозначна і не прямолінійна – письменник не ділить історії на чорне і біле, а у пошуку правди прагне знайти золоту середину між наявними в минулому протилежними тенденціями розвитку суспільства.

1967. – S. 151–152.

⁵ Danek W. Powieści historyczne Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. – S. 115.

Майже для всіх романів із циклу обрано ключові й драматичні історичні моменти, коли точиться боротьба за владу між різними претендентами. Відтак осердям історичного циклу Ю. І. Крашевського виступає проблематика королівської влади, авторитет якої ганьбили таємні домовленості на елекційному полі. Щоразу автор добирає серед історичного матеріалу факти, котрі розкривали деструктивну роль магнатства як головної дестабілізаційної сили, що послаблювала королівську владу⁶. У романі «На королівському дворі» саме магнатські інтриги перешкоджають зміцненню королівської влади Владислава IV. За часів Яна Казимира діяльність скандаліста Радзейовського та деструктивна роль Марії Людвіки призводять до внутрішнього послаблення держави, яка змушена вести війну з козацтвом.

Дидактична письменницька настанова не призводить, як у Сенкевича, до героїзації національної історії. «Немає в його (Ю. І. Крашевського. – Р. Р.) повістевій спадщині жодного твору, який би снував міражі величі й акцентував силу, велич, загарбницьку енергію або звеличував тріумфи польської зброї»⁷. Настанови, які автор пропонує винести читачеві з минулого, полягають не у ствердженні краси польського лицарства чи переможної сили Речі Посполитої, її здатності звитязно долати будь-які труднощі, а в критичній оцінці тієї ролі, що відіграли польські можновладці. Наука для сучасників має плинути із невтішної оцінки минулого, його критичного переосмислення, а відтак і вироблення цілком нового підходу до влади та устрою держави.

«Баніт. Роман з часів Стефана Баторія»

У трьох своїх пізніх романах Ю. І. Крашевський звертається до історії козацтва. Цю своєрідну козацьку трилогію складають романи «Баніт» (виданий у 1885), «На королівському дворі» (виданий у 1886) і «Божий гнів» (виданий у 1886), які створювалися в надзвичайно несприятливих для письменницької праці обставинах. Перший із них був створений у період слідства і судового процесу 1883–1884 рр. проти письменника за звинуваченням

⁶ Там само. – С. 71.

⁷ Там само. – С. 73.

у шпигунстві на території Німецького Рейху (письменник жив в еміграції у Дрездені від 1863 р.). Два останні були написані під час півторарічного ув'язнення письменника у Магдебурзькій фортеці, яке почалося у травні 1884 р. Завдяки сприянню коменданта фортеці, Ю. І. Крашевський отримував необхідні джерельні матеріали і міг продовжувати написання циклу романів-хронік. «Божий гнів», завершений у Магдебурзі, став останньою книжкою, виданою за життя письменника.

Історичний роман «Баніт. Роман з часів Стефана Баторія» був виданий у 1885 році, хоча фрагмент першого варіанту був написаний ще 1843 року. Двома головними джерелами цього твору стали нарис А. Скальковського про історію останнього коша запорозького та фрагмент «Гербарію» Бартоша Папроцького⁸. Фактично більша частина першого тому присвячена саме козацьким пригодам Зборовського і написана у точній відповідності до подій, представлених Папроцьким і того загального враження, яке Ю. І. Крашевський, очевидно, зберігав від праці А. Скальковського.

Ю. І. Крашевський увиразнив роль оповідача – наочного свідка, учасника подій у козацькому фрагменті життєпису Зборовського, стилізувавши нарацію під шляхетський щоденник учасника походу, члена свити шляхтича. Однак є і відмінності: у Папроцького Зборовський – борець за християнську віру проти поганства, відданий син Речі Посполитої, якому часто доводиться стримувати бажання козаків вирушити проти татар і турків через те, що це могло б нашкодити державним інтересам, викликати небажаний у час війни з Московією додатковий конфлікт.

А в Ю. І. Крашевського – це свавільний, імпульсивний можливо-владець, заряджений духом авантюризму, однак у своєму егоїзмі він не позбавлений ані благородства, ані воєнного запалу, ані лідерського таланту. Для Зборовського гетьманування над козаками – частина плану виходу з тієї ситуації, що склалася для нього у Польщі після вироку баніції, а козацтво – знаряддя, за допомогою якого можна шантажувати правителів Польщі: «А що, як я козаків підкорю і під булаву свою запряжу. Тоді і король, і Річ Посполита мені будуть змушені вклонитися, бо я сяду в них під боком і змо-

⁸ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków: 1858. – S. 156–167.

жу чи шкодити, чи прислужитися. У вітчизні мене не хочуть знати, нема тут місця для Самуеля Зборовського, то треба шукати його хай і серед тих втікачів, яким голова і вождь потрібен»⁹. У той же час новоявлений козацький ватажок у романі по-своєму дбає про державні інтереси, хоча ним керує тільки розрахунок: «А тут йому більше озиратися доводилося на Річ Посполиту, хоча короля він і не терпів, але щоб недруги не сказали, що він накликав помсту турків і татар»¹⁰.

Мабуть, у душі цієї трансформації джерела Ю. І. Крашевський відмовлявся від чудового матеріалу для прямої мови персонажа. Папроцький вкладає в уста Зборовського численні полум'яні промови: про лицарську честь, християнський дух, патріотичні цінності. Проте ідейний задум Ю. І. Крашевського і тональність його повісті дещо інші. Наприклад, історичне джерело піднесено описує урочисту сцену вручення козацтвом булави новому гетьману, але слова Зборовського, фактично гімн братерства і патріотизму, не було перенесено на сторінки роману, «бо я сюди приїхав не для того, щоб за це братися і командувати такою великою кількістю мужнього лицарського народу, а заради того, щоб спільно з вами, прийнявши товариство, страждати і в щасті, і в горі, потім вітчизні своїй милій служити, як молодший поміж вами, за порадами і наукою вашою, лицарського люду»¹¹. Ю. І. Крашевський, ввівши оповідну перспективу дещо боягузливого, недовірливого і дріб'язкового служачки, завершує цю сповнену величі сцену вручення козацької булави Зборовському так: «На що п. Самуель дуже гарячим і сердечним словом їм відповів, поручившись, що цю булаву він приймає тільки з тією надією, що буде вести нею лицарський народ до перемог і слави»¹². Однак далі Ю. І. Крашевський полишає навіть такі спроби обробки джерела і переносить інформацію вже безпосередньо з тексту Папроцького, що, з іншого боку, створює вра-

⁹ Kraszewski J.I. Banita. Powieść z czasów Stefana Batorego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986. – S. 27.

¹⁰ Там само. – С. 65.

¹¹ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków: 1858. – S. 158.

¹² Kraszewski J.I. Banita. Powieść z czasów Stefana Batorego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986. – S. 51.

ження зникнення недовіри поміж поляками і козаками, які спільно розділяють усі труднощі й незгоди боїв і походів.

Варто наголосити, що з країнознавчого матеріалу наведено описи порогів, Дніпрових островів, зі звичаїв козацтва – відмову від приватної власності, родини, майнову спільноту, простий побут, достаток, козацькі ремесла, способи ведення бою, походів, лицарський дух, волелюбність, сувору дисципліну, примітивну зовнішність, поєднану із хитрістю, віру в характерництво. В цілому цей збірний образ видається позитивним, однак оповідача сповнює відчуття тривоги, недовіри, підкріплене свідченнями поляків, які служать серед козаків, ніби тут «що не лях – то ворог»¹³. На думку В. Данека, подорож Самійла Заборовського на Запорізьку Січ була непотрібною для розвитку сюжету, порушувала рівновагу композиційної структури, але для автора тут було важливо показати якомога більше географічних просторів давньої Речі Посполитої¹⁴, багатство і розмаїття реалій тогочасного життя. На нашу думку, письменник просто не міг оминати настільки важливого і так добре задокументованого епізоду з життя персонажа.

Безперечно, історичні романи Ю. І. Крашевського виконують дидактичні цілі, властиві всім без винятку польським історичним творам: «Незалежно від зміни історичних шкіл і поглядів на події, незалежно від ідейних уподобань істориків, письменників і поетів – увесь цей великий комплекс наукових і художніх зусиль, спрямований на відтворення минулого вітчизни, мав на меті виховання суспільства в історичній свідомості, утвердження в ньому уявлень про велич не існуючої вже держави. Звідси безперечна схильність до ідеалізації минулого, яка іноді використовувалася для ідеологічних чи навіть реакційних цілей. Із другого боку, героїзація історії, відбір прикладів героїства на полі боротьби і самопожертви заради вітчизни мали глибокий виховний сенс, і принесли плоди – самопожертву тисяч воїнів»¹⁵. Однак у повістях Ю. І. Крашевського ми не помітимо ідеалізації ані Зборовського, ані козацтва, навіть

¹³ Там само. – С. 51

¹⁴ Danek W. Matejko i Kraszewski. Dwie koncepcje dziejów Polski. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969. – S. 91.

¹⁵ Danek W. Powieści historyczne Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. – S. 62–63.

якщо джерела давали на це повне право; Ю. І. Крашевський свідомо намагається віднайти рівновагу, поглянувши на історію з іншого боку, відшукавши власний ключ до її об'єктивного розуміння.

«На королівському дворі. Часи Владислава IV»

Козацьку тематику Ю. І. Крашевський продовжує висвітлювати і в своєму наступному хронологічно романі «На королівському дворі: часи Владислава IV» (1886), де змальовано політику польського монарха в останні роки його панування. Україна і козацтво тут вже відіграють провідну роль, виступають одним із чинників внутрішньої політики.

Тематика українських подій середини XVII ст. набула популярності у польському історичному романі останньої чверті XIX століття. Протягом 80-х років XIX ст. з-під пера видатних польських письменників вийшли чотири історичні романи, присвячені цій добі: Теодора Томаша Єжа (Зигмунта Мілковського) «З бурхливої хвилі» (виходив у періодиці впродовж 1880–1882), Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» (1883–1884), Юзефа Ігнація Крашевського «На королівському дворі: часи Владислава VI» (1885) і «Божий гнів: часи Яна Казимира» (1886). Сталося так не випадково. Спробуємо з'ясувати причини і підходи окремих митців до цієї сторінки польської історії. Однією з передумов було назрівання у польському суспільному дискурсі трансформації традиційного міфу України, який раніше свідчив про романтичну країну, символічний простір свободи, колиску лицарства, але при цьому невід'ємну складову духовного краєвиду Речі Посполитої, елемент її гордості, основу національного топосу «муру християнства». «Для таких мислителів <...>, як Коллонтай і Сташиць, Немцевич і Лелевель, Україна, саме як козаччина, була не лише вагомою складовою давньої Речі Посполитої, але й центральним, повчальним суб'єктом її історії <...>. У Сенкевича, говорячи мовою марксистів, усе це йде на смітник історії. Він не тільки цілком відкидає аргумент нерозумної політики чи доречність будь-якого почуття вини, але, що важливо, також і передумову, саму можливість якогось спільного ґрунту <...>. Із “тіні” Україна переходить у щось демонічне і чуже»¹⁶. Безперечно,

¹⁶ Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної

провідну роль у знаковій трансформації польської рецепції України відіграв Сенкевич, бо створені ним образи мали колосальний вплив на маси, за що Вітольд Гомбрович назвав романіста «демоном, <...> катастрофою нашого розуму, <...> шкідником»¹⁷.

Історичний роман епохи позитивізму слугував водночас і засобом національного самопізнання на рівні з історичною наукою, розкриваючи причини трагічного для поляків сьогодення, і створював рамки різних національних проєктів у плані бачення майбутнього співжиття з українцями зокрема і ставлення Польщі до своїх кресів у цілому. Зрозуміло, події Хмельниччини тут неминуче виступали на перший план. До цієї трагічної сторінки польської історії ставилися запитання: чи не тут криється початок і причина занепаду Речі Посполитої, чи не був він заслуженим наслідком вад тогочасного державного устрою, політики і стану суспільства? Відповіді у дусі суспільно-політичної думки кінця XIX ст. неминуче ставали ґрунтом для програмування відносин із народами на сході: рівноправними сусідами, друзями, братами чи небажаними гостями, неприятелями, просто васалами омріяної вільної Польщі? Чи Україна має бути окремою країною, повноправним членом федеративної польської держави, автономією, чи пройти культурну асиміляцію і колонізацію і влитися в єдину польську стихію?

Дивовижно, але історія дала нагоду реалізуватися тим польським програмам, ґрунт для яких зароджувався у 80-ті XIX ст., зокрема на основі художнього осмислення історичного досвіду, згодом – у часи II Речі Посполитої, у складі якої опинилися українська, білоруська та литовська національні меншини. На жаль, і тоді, і потім, під час II Світової війни, польсько-український конфлікт продовжував наростати, вилившись у трагічні події, оцінку яких залишаємо професійним історикам. Зазначимо лише, що весь цей комплекс історичного досвіду й досі тяжіє над польсько-українськими відносинами і потребує переосмислення.

Натомість для згаданих романістів творчою настановою не завжди був неупереджений пошук правди і передача її художніми

перспективи // Грабович Г. До історії української літератури. – К.: Основи, 1997. – 604 с. – С. 188.

¹⁷ Gombrowicz W. Sienkiewicz // Gombrowicz W. Dzieła / Pod red. Jana Błońskiego. – Kraków-Wrocław, 1986. – Т. 7: Dziennik 1953–1956. – S. 348–357.

засобами. Сенкевич, наприклад, в останніх рядках «Трилогії» відверто зізнається, що писав її для «зміцнення сердець», тобто вживав усіх засобів, щоб вберегти у колі сарматських уявлень той історичний багаж, який актуально зазнавав переосмислення і критики з боку польських істориків (Шуйський, Бобжинський, частково Шайноха). По суті, естетичний ідеал роману «Вогнем і мечем» передбачав, що дії Речі Посполитої щодо України впродовж століть були слухними, колоніальне правління історично справедливим, а реакція на повстання в середині XVII ст. у цілому правильною.

Ю. І. Крашевський широку панораму епохи збудував на ґрунтовному вивченні документального матеріалу. Важливим джерелом для роману «На королівському дворі», що був знайдений Ю. І. Крашевським у 1883 році в Парижі рукопис щоденника П'єра Деснойєра, секретаря королеви Марії Людвіки, який протягом кількох років жив при польському дворі і ретельно записував свої враження. Наступні документальні джерела – це щоденник Альбрехта Станіслава Радзивілла та «Gościńiec albo opisanie Warszawy» Адама Яжембського. Інформацію про ментальність і культуру епохи він черпав із мемуарів Веспазіяна Коховського «Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza».

Добором джерел можна частково пояснити змістове наповнення роману, місцем дії якого часто служить королівський двір, а предметом опису – придворні стосунки. Із властивим Ю. І. Крашевському талантом відтворено характерні особливості епохи, докладно схарактеризовано рушійні сили, що творили велику політику того часу, проблеми, які нуртували різні верстви суспільства. Часто побіжна згадка джерела, оживлена уявою письменника, розростається на сторінках роману, набирає живих обрисів, перетворюється на масштабну сцену. Автор безжально викриває причини та прояви культурного, політичного, морального занепаду тогочасного суспільства напередодні Хмельниччини: зникнення лицарського духу в шляхти, розкоші, егоїзм, пиху магнатів, кожен з яких прагнув впливати на політику Речі Посполитої задля власної вигоди, стремління короля до абсолютної влади, політичні інтриги, боротьбу за вплив, затхлу придворну атмосферу і розпусту – все це створює понурий образ історичного моменту. З гіркотою автор

представляє ці ознаки суспільного розкладу, який вів Польщу до все більших нещасть і поразок і, зрештою, – до катастрофи.

Ю. І. Крашевський і в цьому романі послідовно реалізує свою концепцію про верховну цінність сильної, єдиної централізованої влади, покликаної об'єднати різноплемінні території, та шкоду корисливих дій світських та духовних можновладців, продажних магнатів, зацікавлених здобуттям якомога більшого впливу і влади. Щоправда, історичний матеріал не дозволяє реалізувати її сповна, оскільки наміри короля Владислава IV, спрямовані на ослаблення магнатської та шляхетської опозиції за допомогою козацтва, губляться серед придворних інтриг та любовних походеньок. Хоча цілі монарха шляхетні, відсутня ідеалізація його особистості та політичних поглядів.

Король у романі готується до громадянської війни, планує державний заколот, намагаючись здобути абсолютну монархічну владу. З цією метою він веде таємні переговори з козаками, обіцяючи невдовзі почати війну проти Туреччини, озброює власним коштом наймані полки. Все це оцінювалося як замах на свободи і права, встановлені в тогочасній Речі Посполитій, загроза суспільному устрою через применшення шляхетської та магнатської влади. Здається, Владислав IV прикривається риторикою про необхідність зміцнення обороноздатності, захист християнства, тобто очищення Європи від поган.

Головний його ворог – тогочасна політична система, в якій він був заручником свавільної шляхти та магнатів, що поволі перетворювалися на удільних князів. Однак у своєму прагненні до *absolutum dominium* король виступає не лише як егоїст і заколотник, а і як захисник інтересів Польщі, наводячи традиційні аргументи монархістів – про анархію та слабкість держави, доля якої у відповідальні моменти цілком залежала від колективних рішень сенату і сейму. У цій боротьбі протилежних тенденцій – монархістської і республіканської – жодній зі сторін автор не надає абсолютної переваги: здається, що державний організм Речі Посполитої існує саме завдяки боротьбі цих протилежностей, які врівноважують і взаємодоповнюють одна одну, забезпечуючи стійкість політичної системи.

Козацтво планувалося використати ним як сліпе знаряддя боротьби в обидва боки: і проти Туреччини, і проти непокірної шляхти. У таємному листуванні король пропонує козакам спровокувати своїм самовільним нападом війну з Туреччиною. При цьому погоджується на зміцнення позиції козацтва на Україні, навіть за рахунок місцевої шляхти¹⁸. У цей контекст цілком закономірно вписується наведена автором відома фраза короля у відповідь на скарги козаків щодо утисків: «Чи у вас шабель немає в руках?». «Козацьку» точку зору у романі представляють покозачений шляхтич Лясота Плаза та загадковий козак Парфен, яких після аскетичного військового побуту Січі вражає пишнота і розкоші польського панства: «Це все їм на погибель! Вони в цих розкошах, як сіль у воді, розм'якнуть і розчиняться, а ми їх колись жменями будемо брати»¹⁹. У Лясоти з часом прокидається національна свідомість, а Парфен так резюмує відмінності між народами і причини тієї ворожості, що саме зароджувалася: «Ви тут усі наші вороги, бо ми народ селянський, а ви, панове, шляхта і князьки. Ви нас так само пестите і платите нам, як і татарам, і так само готові використати, а якщо трапиться нагода – вирізати всіх»²⁰.

На сторінках роману «На королівському дворі» змальовано Київ середини XVII ст. як занедбане зубожіле місто, вкрите руїнами, як слідами колишньої слави: «Старе місто Київ було сумною, величезною, позолоченою легендами руїною <...>. Але нове життя на розлогих руїнах було всього лиш побожною сторожею над цими могилами, яких тут траплялося більше на кожному кроці, ніж живих людей. Земля, дерева, води весело знову продовжували історію свого життя, людина ж не здатна була повернути того, що існувало колись – могутності й сили. Нові люди були, як мурашник на широкому пустельному полі; радість природи вступала у суперечність із сумом осиротілих решток розігнаного народу, що надавало цій картині своєрідності»²¹. Здається, Ю. І. Крашевський на схилі свого життя вивів квінтесенцію трагедії колись могутнього руського

¹⁸ Kraszewski J.I. Na królewskim dworze. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. – S. 72.

¹⁹ Там само. – С. 60

²⁰ Там само. – С. 374.

²¹ Там само. – С. 417.

народу, який після страхітливої ворожої навали на довгі століття потрапив у чужоземну неволю. На тлі європейських краєвидів Варшави, розкошів польських магнатських палаців ця картинка столиці Русі була живим свідченням руїни цілого народу, який досі не може оговтатися від нищівних поразок. Не може не вражати таке глибинне, хоча, здавалося б, зазначене на полях розуміння історичної долі українських земель. При цьому у романі немає жодних похвал польській великодержавності, культуртрегерських аргументів та націоналістичних акцентів, навіть завуальованих від царської цензури. Східні території колишньої польської держави були емоційно близькими Ю. І. Крашевському, до місцевої історичної спадщини він ставиться із делікатністю. Козацькі персонажі зображені без властивого, наприклад, для Сенкевича приниження. Їхній простий побут свідчить не про культурну нижчість, а про військову звитягу. Ані в «На королівському дворі», ані в «Божому гніві» автор не звеличує мілітарних успіхів польської держави, навіть, здається, умисно уникає баталістики. Оповідь досвідченого наратора суха, позбавлена оцінок, передбачає інтелігентного, знайомого із закономірностями історичного процесу та морально зрілого читача, здатного самостійно дати оцінку описаним фактам і подіям.

На сторінках роману змальовано також портрет головного героя наступної частини циклу «Історія Польщі», Яна Казимира, як неспокойного, нестатечного, нестійкого в своїх поглядах, емоційно нестабільного. Симпатії автора на боці іншого претендента на корону – Кароля та королеви Марії Людвіки. Власне кажучи, останні сторінки роману, дещо хаотичні й уривчасті, накреслюють перспективу для подальшого розвитку подій. Пишнота, розкіш і громадянський спокій – оманливі атрибути затишшя перед бурею. Для шляхетської Речі Посполитої немає порятунку на тлі морально-культурного занепаду й ослаблення владних інститутів.

«Божий гнів. Часи Яна Казимира»

Звернувшись до теми Хмельниччини у романі «Божий гнів», Ю. І. Крашевський не прагнув зміцнювати серця, але все ж таки підживлював гіпертрофовану й ущемлену національну гордість, наповнював серця співвітчизників марною й облудною надією

на відновлення не просто національної польської держави, а великої польської імперії у кордонах Першої Речі Посполитої до поділів. Хоча не можна уявити собі кращого історичного матеріалу для зображення катастрофи, спричиненої расовою і релігійною нетолерантністю, але саме цей «гріх» своїх співвітчизників Ю. І. Крашевський художньо заперечує на сторінках роману: «С объективного изложения фактов он сбивался на субъективизм и по существу оправдывал пагубную для поляков феодальную экспансию на восток»²².

На проблему зникнення селянського питання із орбіти творчих зацікавлень письменника у пізньому періоді його творчості звертає увагу один із найретельніших дослідників його творчості – Вінценти Данек. Причиною цього він називає принципове небажання Ю. І. Крашевського після гучного успіху «Вогнем і мечем» «дублювати тему, навіть у суперечливому трактуванні, бо, безперечно, він усвідомлював, що не перевершить великого таланту Сенкевича»²³. Від намагань відтворювати історію селянської неволі у своїх романах Ю. І. Крашевський відмовився набагато раніше, зокрема, через поспіх, нав'язаний його творчості видавцями, моральну і фізичну виснаженість слідством і судовим процесом за звинуваченням у співпраці з французькою розвідкою, різке погіршення стану здоров'я, що у комплексі й призвело до «зниження винахідливості у наданні джерельним матеріалам художньої романної форми і все більш механічне перенесення цілих фрагментів із документів і навіть з історичних праць у другій половині циклу»²⁴.

Здається, Ю. І. Крашевський наповнює напрацьовану у попередніх своїх творах схему придворної боротьби стереотипним набором мотивів щодо польсько-козацької війни. Отож, на початку введено атмосферу передчуття катастрофи – «країна у вогні», «dies irae», бурі та громи, судний день, та й сама назва роману «Божий гнів», – яке додатково посилюється невизначеністю стосовно особи майбутнього монарха. Далі Божий гнів переосмислюється у по-

²² Горский И.К. Польский исторический роман. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – С. 61.

²³ Danek W. Powieści historyczne Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. – S. 94.

²⁴ Там само. – С. 95.

зитивному ключі: «Бог справедливий, але й милосердний»²⁵, його кара вже сповнилася, тому не потрібне жодне моралізаторство, а негайне виправлення, тож варто «в душі старого лицарства» вирушити на відсіч ворогу. Зрештою, на цьому функція назви твору себе вичерпує.

Противник Речі Посполитої був окреслений традиційно і для мемуаристики XVII ст., і для історіографії XIX ст., і для історичного роману (зокрема Єжа і Сенкевича): п'яна юрба, збунтоване холопство, розгнуданий натовп. Апокаліптичні візії нелюдської жорстокості, щоправда, накреслені здебільшого у прямій мові персонажів і без надмірної деталізації, однак цілком спираючись на наявний у тогочасному польському дискурсі Хмельниччини топос перевернутого світу: «Кров лилася потоками, криниці заповнені трупами. Цілі ліси посаджених на палю стоять довкола містечок. Жоден дикий звір так не знущається над своєю жертвою»²⁶. Стереотипною видається також і характеристика основних дійових осіб: Ярема Вишневецький – руський воєвода, єдиний знавець, пострах і досвідчений переможець козацтва, Кисіль – сенатор від Русі, русин, котрий, бажаючи примирення сторін, з обох боків був звинувачений у зраді, Ян Казимир – монарх-патріот, змушений вести боротьбу проти анархічно налаштованої й егоїстичної шляхти.

Мотиви Божого гніву звучать на самому початку твору при спробі осмислення причин несподіваного для тогочасного польського суспільства порушення звичного порядку життя. Цікаво також усвідомити, які гріхи у семантичній структурі роману прогнівили Господа? Дивовижно, але вони не пов'язані з наслідками, які настали для Речі Посполитої. Зовсім не йшлося про вину шляхти проти збунтованого українського народу, які, власне, і викликали народний гнів, а про грошолобство, любов до розкошів, незгоду, непослух тощо, тобто занепад колишніх лицарських чеснот, яким пишалось шляхетство як ознаками своєї станової винятковості. Пробуджувати сумління береться таємничий шанований за своє благочестя шляхтич Бояновський: «У вас у серцях один егоїзм. Ви прагнете посад не для служби Речі Посполитій, а заради платні,

²⁵ Kraszewski J.I. *Boży gniew. Czasy Jana Kazimierza*. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. – S. 13.

²⁶ Там само. – С. 11.

звань домагається як оренди, від якої будете отримувати доходи. Солдат не слухає командування, гетьмани сваряться поміж собою. По домах незгода, на сеймах розбрат, перед ворогом і битвою непослух»²⁷. Здається, Ю. І. Крашевський цілком усвідомлено вводить аспект подвійності цього мотиву гріхів задля протиставлення відмінного їх розуміння: «Канцлер Радзивілл гноблення селян весь час згадував, інші закидали занепад лицарства»²⁸.

Януш Радзивілл із його гострими характеристиками шляхетської спільноти є новим персонажем, котрий раніше не був дійовою особою в романах про козацько-польську війну (пор. Теодора Томаша Єжа «З бурхливої хвили» і Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем»). У його висловах поєднуються обидва види гріхів: «Пиха, розпуста, утиски і гноблення вбогих – ось хто наступав на них»²⁹. Інша його фраза добре ілюструє найпрогресивніші на той час погляди, її можна, зрештою, вважати автентичним свідченням епохи, зачерпнута письменником безпосередньо зі щоденника Радзивілла: «Залишили наші вози у козаків, бо були вони навантажені за рахунок селян, тому селянам і дісталися»³⁰. Ця сентенція, зрештою, несе в собі ознаки барокової поетики – афористичність, поєднання протилежних понять у намаганні осмислити парадоксальну ситуацію втечі польського війська з поля бою. Але у художньому світі роману позиція Радзивілла не залишається істиною в останній інстанції, а критично переосмислюється: інші представники шляхетського загалу прямо заперечують її слушність. Тобто тут має місце авторська полеміка із джерельним матеріалом, відхід на більш реакційну позицію. Показовим є діалог у товаристві шляхти, який починається від зображення «дикості, жорстокішої від звірячої», через ірраціональне «безумство і сп'яніння від крові». Співрозмовникам видається несиметричною така відповідь на утиски, які могли мати місце з боку панів. Остаточного вирішення у дусі містицизму набуває заявлена раніше проблема подвійності «гріхів» шляхти як причини такої страшної Божої карі: «Радзивілл <...> учить нас, що це божа кара за утиски селян. Здається, і король про це згадував.

²⁷ Там само. – С. 99.

²⁸ Там само. – С. 99.

²⁹ Там само. – С. 42.

³⁰ Там само. – С. 69.

Не всі ангели, але за них весь народ такого страшного розгрому не міг зазнати. Нас Господь карає не за те, що селянин різками, може, отримав несправедливо, а за неробство і пияцтво»³¹.

Ю. І. Крашевському, однак, вдалося уникнути помилкових суджень Сенкевича, який наголошував на відсутності релігійної складової боротьби, навіть поставив під сумнів слушність обмеження громадянських прав не-католиків: «Було чути голоси, що Хмельницький домагався ліквідації Брестської унії і в сенаті хотів посадити свого митрополита». Для персонажів-сарматів, переконаних у своїй культурній, національній і релігійній винятковості, ксенофобськи налаштованих, це було нечуваним. Але вже Ю. І. Крашевський, як письменник XIX ст., в авторській ремарці з розумінням подає погляди руської православної шляхти, яка домагалася для себе справедливості: «Поміж сенаторами, як Адам Кисіль та інші греки, які не приєдналися до унії, говорили: “Чому ж ми не можемо отримати таких прав, як інші дисиденти, як католики, якщо ми вірно будемо служити цій Речі Посполитій?”»³². Гасло релігійної рівності, вочевидь, Ю. І. Крашевський здатний був прийняти, однак феодальний класовий устрій у його патерналістському варіанті вважав непорушним. Навіть визнаючи національні відмінності між польським та українським народами і факт панування одного над іншим, не вбачає нічого у цьому ганебного.

Наратор-автор на мовному рівні демонструє цілковите усвідомлення соціального підґрунтя конфлікту і його міжнаціонального характеру: «Селянство принесло із собою віками зрошену ненависть, у якій, може, крилася ця етнологічна таємниця, що братні народи частіше виступають один проти одного, як Каїн і Авель, а не однокровні діти». Тобто між рядками тут цілком можна прочитати усвідомлення окремішності українського народу і його соціальної структури – козацтва, селянства і нечисленної руської шляхти. Ю. І. Крашевському вдалося уникнути поширеної польської помилки – не помічати український народ у Речі Посполитій. Натомість у висловлювання Вишневецького закладена суперечність, зумовлена його становою свідомістю: «Це витривалий, хитрий, спритний, мстивий народ, він свободу свою любить так, як ми нашу, шляхет-

³¹ Там само. – С. 176.

³² Там само. – С. 69.

ську. Якщо ми хочемо їх підкорити, потрібно зламати»³³. Як бачимо, немає ніякого українофільства, натомість наявний натяк на відхід від однобічності, помітно рух у напрямку об'єктивного зображення конфлікту. Авторський наратор зображає Вишневецького із беззастережною акцептацією, але його пряма мова мимоволі вносить дисонанс до позитивного портрету. Хоча, можливо, цей ефект виникає тільки в українському прочитанні. Образ князя Вишневецького чи не єдиний позитивний магнатський персонаж: «останній щит», «єдиний чоловік, який тоді міг врятувати Річ Посполиту», «єдиний чоловік, може, з гетьманом Радзивіллою, який міг край покласти нашому нещастю».

Якщо у «Вогнем і мечем» Вишневецького ідеалізовано і глобрифіковано, то у «Божому гніві» тональність набагато спокійніша. З іншого боку, у Сенкевича конфлікт не має міжнаціонального характеру, ніде, навіть в обмовках і примітках, не йдеться про окремий народ, який виступає проти шляхти. Однак не треба й перебільшувати – в Ю. І. Крашевського така «об'єктивність» є поодиноким елементом, у зображенні способів ведення боротьби в описових фрагментах і діалогах переважає жорстокість хлопства і підступність козацтва, можливо, без надмірної демонізації. Зрештою, письменник концентрується не на військових діях і не на польсько-українському конфлікті, а на докладному висвітленні діяльності короля Яна Казимира, намагається збудувати психологічні портрети монарха та його найближчого оточення. Традиційно докладно для циклу «Історія Польщі» Ю. І. Крашевський описує політику королівського двору, зіткнення різноманітних приватних інтересів, події придворного життя, стосунки королівського подружжя, інтереси зовнішньої політики. Широко висвітлюються протилежні тенденції суспільно-політичного життя країни – абсолютистсько-монархічна й анархістсько-республіканська. Цей конфлікт був зумовлений, за Ю. І. Крашевським, національним характером поляків, сформованим їхнім географічним розташуванням на межі між Заходом і Сходом. Творчо застосувавши ідеї Гегеля, Ю. І. Крашевський виводив особливий дух польської історії як зіткнення, боротьбу і поєднання цих двох протилежних начал. «Историческая миссия Польши, по убеждению Крашевского, состоя-

³³ Там само. – С. 326.

ла в том, чтобы распространять цивилизацию с запада на восток, чтобы завоевывать славянские племена, смешанные с монгольскими, <...> и “впрягать их в работу прогресса”»³⁴.

Щоправда паралельно, ніби на полях, накреслено напрями зовнішньої політики повсталих. Дозволимо собі коротко описати інтереси козацтва у викладі Ю. І. Крашевського: старшина на початку повстання посилається на заклики до боротьби проти шляхти, нібито отримані від покійного короля Владислава IV. На перемир'я вона може піти тільки з королем, але не зі шляхтою. Хмельницький, ховаючись за маску пияцтва і холопства, веде широку іноземну політику, шукаючи союзників для боротьби проти Польщі. Традиційною військовою тактикою козацтва в умовах загрози поразки було пропонування перемовин, щоб виграти час, присяга на вірність королю, яка потім із легкістю порушується. Із козацтвом конфлікт міг би бути залагоджений у випадку проголошення війни Туреччині, однак селянство непримиренне. Водночас Туреччина представлена і найбажанішим союзником для козацтва: вона найбільше давала б самостійності. Але під Берестечком це вже козаки силою заганяють селянство на поле бою. На Запоріжжі сформовано угруповання проти Хмельницького, але на нього не можна повністю розраховувати: продажне і зрадливе. Хмельницький швидко погоджується на перемир'я під Збаражем, хоча не збирається виконувати його умов, не дає гарантій безпеки. Ю. І. Крашевський цілком спокійно, без демонізації, змальовує наміри Хмельницького: «захопити країну, стати володарем Русі, заснувати для себе окреме королівство, яке на початок він готовий передати в опіку найменш небезпечному сусіду»³⁵. Обурення наратора натомість викликає встановлене, відповідно до Зборівської угоди, розмежування між Україною та Польщею по Горині.

Ю. І. Крашевський не впадає в істерію з приводу «віроломства» Хмельницького, не концентрується на мотивах «зради» козацтва, як Сенкевич у романі «Вогнем і мечем». Постаць Хмельницького близька до зображених у циклі «Історія Польщі» магнатських пер-

³⁴ Горский И. К. Польский исторический роман. – М. : Издательство АН СССР, 1963. – С. 62.

³⁵ Kraszewski J. I. *Boży gniew. Czasy Jana Kazimierza*. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. – S. 126–127.

сонажів: «Ворогом сильної, згуртованої, централізованої влади, яка б об'єднувала різноплеменні території, за концепцією Ю. І. Крашевського, є польське світське і духовне можновладство, продажні магнати, які представляють відцентрові прагнення, основна сила внутрішньої диверсії»³⁶.

Таким чином, Хмельницького поставлено в одну шеренгу з егоїстичними можновладцями Речі Посполитої, барвисто описаними на сторінках численних історичних романів. У самому «Божому гніві» описано, зрештою, також на підставі щоденника Радзивілла, випадки махінацій на найвищому державному рівні – укладення сумнівної угоди між Великим Канцлером Коронним Радзивіллом і королевою Марією Людвікою: «Це нам сьогодні видається, як тодішній вельможний пан, високий сановник, муж великого імені з її милістю королевою могли так розтринькувати майно? На жаль, то були часи такого морального занепаду, такої, можна сказати, безсоромності, що це нікого не вражало. Усі рвали бідну Річ Посполиту, яка не мала чим оплатити свою армію, без жалю і сумління»³⁷. На жаль, щодо українського питання письменник не спромігся стати на більш цивілізовану точку зору, вийти із зачарованого кола уявлень мемуаристики XVII ст.

Ю. І. Крашевському не вдалося уникнути культуртрегерства та ура-патріотизму, так яскраво репрезентованого Сенкевичем: «На кресах треба було постійної пильності й постійного терору, бо ніяк інакше, окрім страху, козацтво не можна було підкорити»³⁸. «Запорожців звали варварами і частково в цьому була рація, але це варварство дикунів поєднувалося з інстинктом, із хитрістю, які служать тільки диким народам»³⁹. Якими класово обмеженими, національно упередженими, навіть цинічними видаються сьогодні слова, вкладені Ю. І. Крашевським в уста Вишневецького: «Ми з цим недругом від молодих літ боролися, з цим народом, якого знаємо і ворогом, і слугою. <...> Удесятеро більше їх стане завтра до зброї, якщо ми тільки дамо їм перепочити. І підуть вішати, рубати, на

³⁶ Danek W. Powieści historyczne Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. – S. 77.

³⁷ Kraszewski J. I. Boży gniew. Czasy Jana Kazimierza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. – S. 156.

³⁸ Там само. – С. 161.

³⁹ Там само. – С. 172.

палю вбивати, нутрощі виривати колишнім панам, бо Хміль дав їм свободу й обіцяв панування. Вони підуть під владу Москви, запродадуться турку, об'єднаються з татарами, душу Сатані запишуть, аби нас лише поконати. Вони домагаються Києва, завтра будуть всієї Русі, і покажуть її кордони у самому серці Речі Посполитої»⁴⁰.

Дивовижно, наскільки змінилися погляди письменника від часів «Спогадів про Волинь, Полісся і Литву» (1840), селянських повістей і нарисів «Запоріжжя», навіть написаного незадовго до цього роману «На королівському дворі». Де й поділися співчуття і розуміння до селян та козаків. Тепер автор вустами Вишневецького, світогляд якого в цілому перебуває в орбіті авторського ідеалу, декларує необхідність придушення пригнобленого й повсталого народу, щоб не втратити панівного становища на Русі. Письменник, який з таким запалом викривав різноманітні вади польського національного характеру й історичні помилки, виявився сліпим до несправедливої політики Речі Посполитої щодо українського народу, пішов услід за стереотипним мисленням і вклонився міфу кресів, не помітивши колонізаторського характеру тогочасної польської політики щодо України. Адже цей «міф був потрібний для відновлення єдиної («інтегрованої») історичної (в межах 1772 р.), отже імперіалістичної і загарбницької, Польщі»⁴¹.

Власне кажучи, на сторінках «Божого гніву» суперечність виникає між двома засадничими історичними ідеями, які складали, за Ю. І. Крашевським, основу концепції минулого Польщі. По-перше, письменник послідовно зображав внутрішні сили, які інтегрували територію Польщі, зміцнювали владу, силу і авторитет держави: королів, їхніх радників, мудрих політиків, сміливих і далекоглядних керівників. Особливо виразно цю тенденцію посилює вибір драматичних історичних ситуацій: боротьби за владу, безкоролів'я, зміни династій, внутрішніх конфліктів. По-друге, повсякчасний осуд письменника викликають деструктивні, відцентрові сили, які штовхають польську державу до хаосу, керуючись корисливими інтересами. Часто у цій ролі виступали світські та духовні можно-

⁴⁰ Там само. – С. 326.

⁴¹ Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – Київ: Інтел, 1996. – С. 34.

владці, магнати й аристократи, удільні князьки. «Важко заперечити, що цей цикл є звинуваченням проти феодальних угруповань, які підривали авторитет, силу і єдність власної країни. Симпатією ж оточує письменник народні й плебейські верстви, коли тільки може вивести їх на сторінки романів»⁴². Мабуть, цією двоїстістю підходу можна пояснити і мінливість образу козацтва в окремих романах: від амбівалентного у «Баніті», позитивного в «На королівському дворі» до очорнення на сторінках «Божого гніву». Якщо при зображенні Самійла Зборовського козацтво виступає в ролі войовничого, часто некерованого союзника свавільного шляхтича, у часи Владислава IV воно зі своїми лицарськими чеснотами і простим побутом є протиположністю до пишноти та морального розкладу найвищих верств суспільства, то за Яна Казимира – це відверта ворожа сила, яка загрожує єдності вітчизни.

Тематична і хронологічна близькість романів Ю. І. Крашевського та Г. Сенкевича не раз ставала приводом для компаративного вивчення істориками літератури⁴³. Нас тут цікавитиме зіставлення

⁴² Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys biograficzny. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976. – S. 475.

⁴³ Bujnicki T. Rzym za Nerona Kraszewskiego a Quo vadis Sienkiewicza (studium porównawcze) / Zdziwienia Kraszewskim. Pod red. Marty Zielińskiej. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1990. – S. 109–120. Bursztyńska H. Henryk Sienkiewicz w kręgu oddziaływania powieści historycznych Józefa Ignacego Kraszewskiego // Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. – Nr 202. – Katowice, 1977. – 104 s. Bursztyńska H. Sienkiewicz i Kraszewskiego koncepcja wojen polsko-kozackich XVII wieku // Henryk Sienkiewicz. Tradycja – Kreacja – Styl. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 1982. – S. 54–69. (Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. – № 458. – Prace historycznoliterackie. – № 18). Hahn W. Józef Ignacy Kraszewski o „Ogniem i mieczem” Sienkiewicza // Ruch Literacki. – Warszawa: 1929, kwiecień. – S. 113–115. Komarzyński M., Skrzypietz A. Marysienka Sobieska w twórczości Kraszewskiego i Sienkiewicza / Henryk Sienkiewicz. Biografia, twórczość, recepcja. Studia Sienkiewiczowskie. Pod red. Ludorowskiego L. i Ludorowskiej L. – Lublin, 1998. – S. 249–262. Kosman M. Jadwiga i Jagiełło. Wizje powieściowe a rzeczywistość historyczna: Kraszewski – Sienkiewicz – Krechowicki – Kuczyński / Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja. Pod red. Lecha Ludorowskiego. – Lublin, 1995. – S. 89–110. Ludorowski L. Józefa Ignacego Kraszewskiego tryptyk powieściowy a Trylogia Henryka Sienkiewicza / Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja. Pod red. Lecha Ludorowskiego. – Lublin, 1995. – S. 25–38. Ludorowski L. Konterfekty Bohdana Chmielnickiego / Ludorowski L. Wizjoner przeszłości. Powieści historyczne Henryka Sienkiewicza. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. – S. 45–70. Maciszewska J. Apokaliptyczny Grunwald Józefa Ignacego Kraszewskiego i Henryka Sienkiewicza / Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja. Pod red. Lecha Ludorowskiego. – Lublin, 1995. – S. 111–118.

творів, за змістом пов'язаних із подіями на Україні, серед яких чільне місце займає роман «Вогнем і мечем», який вийшов на 3 роки раніше від «Божого гніву». Думки польських дослідників щодо характеру зв'язків між ними розділилися. Г. Бурштинська акцентує відмінності авторських художніх концепцій: «Хоча нема доказів того, що роман “Божий гнів” був запланований як репліка на “Вогнем і мечем”, така гіпотеза видається обґрунтованою. Докази забезпечуються аналізом текстів Ю. І. Крашевського. Автор документальних романів-хронік сприймав історію критично, а Сенкевич ідеалізував минуле, повною мірою показував його епічність і мальовничість. Ю. І. Крашевський не “зміцнює” оптимізмом, а здійснює своєрідне послаблення чи “розвінчання” стереотипу героїзму і патріотизму від Сенкевича. Простежується свідомо спроба представити таку версію минулого, яка в умовах національної неволі мала виконувати пізнавально-виховну функцію не за формулою “зміцнення серцець”, а через застереження від помилок»⁴⁴. Натомість польський дослідник Л. Людоровський на основі докладного аналізу образу Хмельницького у тих же романах дійшов цілком протилежного висновку: «Орбіта пов'язаності, продовження, “співпраці” чи нібито й своєрідного “доповнення” – при збереженні окремішності власного бачення й інтерпретації історії – об'єднує “Божий гнів” з “Вогнем і мечем”»⁴⁵.

Основні відмінності між романами двох видатних польських романістів XIX ст. полягають не в оцінці польсько-козацького конфлікту, а в ступені деталізації його висвітлення, характерис-

Markiewicz H. Współzawodnicy Sienkiewicza // Ruch literacki. – Warszawa: 1977, z. 1. – S. 27–40. Świętosławska T. Rzym za Nerona Józefa Ignacego Kraszewskiego i Quo vadis Henryka Sienkiewicza / Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja. Pod red. Lecha Ludorowskiego. – Lublin, 1995. – S. 119–134. Tomikowska M. Henryk Sienkiewicz o twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego / Romanów i Kraszewski. – S. 173–179. Walczak B., Witaszek-Samborska M. Dwa modele archaizacji językowej („Krzyżacy” Kraszewskiego a „Krzyżacy” Sienkiewicza) / Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja. Pod red. Lecha Ludorowskiego. – Lublin, 1995. – S. 219–232.

⁴⁴ Bursztyńska H. Sienkiewicza i Kraszewskiego koncepcja wojen polsko-kozackich XVII wieku // Henryk Sienkiewicz. Tradycja – Kreacja – Styl. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 1982. – S. 68.

⁴⁵ Ludorowski L. Konterfekty Bohdana Chmielnickiego / Ludorowski L. Wizjoner przeszłości. Powieści historyczne Henryka Sienkiewicza. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. – S. 70.

тиках окремих персонажів. Якщо у «Божому гніві» наявні тільки відлуння подій на Україні, то в романі Сенкевича практично вся дія розгортається тут. Дещо інакше представлено постаті Богдана Хмельницького, Яреми Вишневецького, Радзивілла, короля Яна Казимира. Ю. І. Крашевський чудово відчував весь трагізм історичного моменту, його непересічне значення для історичної долі Речі Посполитої, однак, з іншого боку, надто добре знав, розумів і навіть виявляв симпатію до козацтва, засвідчену хоча б його нарисом «Запоріжжя», романами «Баніт» і «На королівському дворі». Мабуть, саме це й стримувало тривалий час великого романіста порушувати таку болючу сторінку історії двох народів. Адже його «Історії Польщі» в романах саме й бракувало періоду правління Яна Казимира. А вихід твору Сенкевича, художня сила його образів і бурхлива суспільна реакція, очевидно, підштовхнули старого майстра взятися за перо.

Знаменними є слова самого Ю. І. Крашевського про «Вогнем і мечем», які проливають світло на його етичні й естетичні переконання: «Вибір змісту, найвищою мірою драматичного, трагічного, немилосердно кривавого і дикого, в якому практично переважає звіряча сила юрби над лицарською самопожертвою жменьки героїв, з художнього погляду, є безперечно вдалим, але для почуття нашого надзвичайно болісним. Сором вкриває чоло, коли читаєш цю історію нашого приниження, ці докази безпорадності та самолюбства, цей страхітливий літопис безсилля. Вище від Яреми, вище від усіх представників Речі Посполитої стоїть цей Хмельницький, з якого авторові схотілося зробити польського шляхтича-ренегата... – на жаль! <...> Ми купаємося в крові, впираємося сльозами, стільки дивимося на вбивства, вислуховуємо з вуст Хмельницького таку болісну правду й образливі погрози, що майже радіємо, дійшовши кінця, і дихаємо легше, закривши книжку, аби після цих тортур звернути очі на щось більш втішне, хай навіть і не так геніально виспіване»⁴⁶. Це свідчення читацького досвіду Ю. І. Крашевського частково пояснює відмінність композиційної структури його власного пізнішого зображення Хмельниччини: місця українських подій у композиції роману й образу Хмельницького. У Ю. І. Крашев-

⁴⁶ Hahn W. Józef Ignacy Kraszewski o „Ogniem i mieczem” Sienkiewicza // Ruch Literacki. – Warszawa: 1929. – Kwiecień. – S. 113.

ського практично відсутня баталістика (поза Берестечком), нема походів, сутичок, каральних операцій, тому-то немає ані зображення Хмельницького як дійового персонажа, ані портретів збірного образу повсталих, ані індивідуальних його представників. Їхні характеристики подано тільки в авторському слові і прямій мові персонажів. Здається, Ю. І. Крашевський у силу специфіки свого письменницького таланту, ідейно-естетичних поглядів, навіть визнаючи правдивість показаних Сенкевичем кривавих подій, сам просто нездатний був зображати їх зблизька і деталізовано. Наважимося зробити припущення, що Ю. І. Крашевський у «Божому гніві» фактично створив образ польсько-козацького конфлікту всупереч самому собі, не відповідний власним засадам трактування історії, пішовши вслід за образом історії від Сенкевича.

